

Huurlegers en de militaire revolutie

De Italiaanse stadstaten en Engeland, 1300-1550

Bachelorscriptie 2013

Martin Kooij

3472515

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Casus 1: De Italiaanse stadstaten	6
Politieke onrust en financiële mogelijkheden	6
Militaire ontwikkelingen	7
De <i>condotta</i>	8
De <i>lanze spezzate</i>	9
Conclusie	10
Casus 2: Engeland.....	11
Slechte reputatie huurlegers in Engelse dienst	12
Engeland als maritieme macht	13
Militaire ontwikkelingen	13
Economische crisis.....	15
Conclusie.....	15
Conclusie	17
Literatuurlijst	20

Inleiding

De middeleeuwen worden vaak gezien als een tijdsvak waarin Europa een periode van achteruitgang en onderontwikkeling doormaakt. Historici hebben in vele onderzoeken aangetoond dat deze visie geen realistisch beeld geeft van de middeleeuwen. Met name in West-Europa werd er gebouwd aan de basis die een paar eeuwen later de moderne staat zou vormen.¹ In dit artikel zal de ontwikkeling van één van de centrale elementen van de moderne staat behandeld worden. In de late middeleeuwen vonden veel veranderingen plaats op militair gebied. De ontwikkelingen die de Europese oorlogsvoering voorgoed deden veranderen, werden in de jaren '50 van de twintigste eeuw omvat in de Roberts thesis. Volgens de historicus Michael Roberts vond er tussen 1560 en 1660 een militaire revolutie plaats. Ontwikkelingen in de militaire tactiek en organisatie zouden een reeks aan processen in gang zetten. Dit zou volgens Roberts geresulteerd hebben in verbeteringen in de militaire strategie, logistiek en financiering en zou uiteindelijk geleid hebben tot een schaalvergroting in de oorlogsvoering.² Historicus Geoffrey Parker voegde hier nog de uitvinding van forten die beter bestend waren tegen artillerie, de zogenaamde *trace Italienne*, en ontwikkelingen in de maritieme oorlogsvoering aan toe.³

De Roberts thesis wordt niet door iedere historicus aanvaard. In 2002 bekritiseerde de historicus Jeremy Black de ideeën van Roberts. Volgens Black was er geen sprake van een revolutie. De ontwikkelingen die Roberts beschreef in zijn thesis waren volgens Black al een lange tijd gaande. In de veertiende eeuw waren er al veranderingen waar te nemen in de omvang, militaire tactieken, defensiewerken, wapenuitrusting en financiering van legers.⁴ Black wordt in zijn bevindingen ondersteund door historicus Clifford Rogers. In 1993 stelde Rogers dat er al in de veertiende en vijftiende eeuw sprake was van twee militaire revoluties: een revolutie in infanterie en een revolutie in artillerie.⁵ Met name Rogers revolutie in de infanterie is interessant. Rogers legt de nadruk van deze revolutie bij de uitvinding van de Engelse *longbow*. Deze boog kon harder en verder schieten dan de *Welsh bow* die de Engelse troepen lange tijd gebruikten. Met behulp van de nieuwe *longbow* werden de Engelse boogschutters een dominante factor op het Europese slagveld. De boog had een groot voordeel ten opzichte van de daarvoor dominante cavalerie. Een boogschutter was een stuk goedkoper dan de zwaar bewapende ruiters en had minder training nodig dan de cavaleristen. Deze verschuiving van het zwaartepunt van de Engelse legers had echter ook sociale gevolgen. Waar de cavalerie, vanwege hun hoge onderhoudskosten en trainingstijd, vooral uit edellieden bestond, bestond de

¹ J. Black, *European warfare, 1494-1660* (New York 2002) 33.

² M. Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages, The English Experience* (New Haven 1996) 9.

³ Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages, The English Experience*, 334.

⁴ Black, *European warfare*, 35.

⁵ C.J. Rogers, The Military Revolutions of the Hundred Years' War, in: *The Journal of Military History* War 57 (1993) 241-278, aldaar 244.

infanterie vooral uit 'gewone' burgers. De Engelse vorsten werden afhankelijk van hun burgers en konden opstanden niet of nauwelijks onderdrukken, daar de bevolking bewapend en getraind was met de boog.⁶

De Engelsen wisten de voordelen van de boogschutters optimaal te benutten. Zij combineerden de boogschutters met infanterie en cavalerie. Deze combinatie werd in de Honderdjarige Oorlog met Frankrijk (1337-1453) een groot succes. Het duurde niet lang voordat deze tactiek in andere Europese gebieden overgenomen werd. De combinatie van verschillende legereenheden in één tactiek vergde een verbeterde discipline en een strakkere opleiding voor de troepen. De vraag naar goed getrainde en gedisciplineerde soldaten werd beantwoord met de opkomst van huurlegers.

De begrippen huurlegers en huurlingen hebben een duidelijkere definiëring nodig. In principe zijn huurlingen alle betaalde soldaten. Toch moet hier onderscheid worden gemaakt. Soldaten die gerekruteerd werden via het feodale stelsel kregen namelijk ook een betaling voor hun diensten, toch leken zij geenszins op de professionele huurlegers van een paar eeuwen later. In dit artikel zal een soortgelijke betekenis aan de begrippen worden gegeven als Prestwich in zijn *Armies and Warfare in the Middle Ages*. Met feodale legers worden de legers bedoeld die via de patronagenetwerken van vorsten en edellieden opgeroepen werden om te vechten. Zij waren voor een korte tijd dienstplichtig en keerden na afloop van hun dienstplicht terug naar de landgoederen waar zij vandaan kwamen. Met het begrip huurleger of huurling wordt dus bedoeld: 'een professionele soldaat of compagnie die van buiten het grondgebied van de huurder ingehuurd wordt'. Dit kon in de vorm van hele legers, compagnieën maar ook individuen.⁷ Al in de twaalfde eeuw was er sprake van huurlegers en huurlingen.⁸ Deze huurlingen trokken van conflict naar conflict om te vechten voor de hoogste bieder. Ze maakten zichzelf echter niet populair. Ze waren ongedisciplineerd buiten het slagveld en creëerden chaos en wanorde in de gebieden waar zij doorheen trokken. Dit resulteerde in de afname in het gebruik van huurlingen door de Europese vorsten. De huurlingen deden meer kwaad dan goed. In de dertiende eeuw werden zij in veel gebieden in West-Europa verafschuwde en verbannen.⁹

Toch zouden de huurlingen weer terugkeren in de veertiende eeuw. Conflicten in Italië en de Honderdjarige Oorlog boden werkgelegenheid voor grote groepen soldaten. De Engelsen namen, evenals in de twaalfde eeuw, huurlingen uit de Nederlanden in dienst om te vechten in de Franse gebieden. Een discontinuïteit met de twaalfde eeuw was dat de Engelse soldaten in dit geval ingehuurd gingen worden in andere conflicten. In tijden van vrede gingen Engelse soldaten als huurling in dienst van andere vorsten. Waar de Engelsen eerst huurlingen in dienst namen, werden ze nu zelf de

⁶ Rogers, *The Military Revolutions of the Hundred Years' War*, 247-253.

⁷ Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages*, 147.

⁸ M. Mallet, *Mercenaries and their masters, Warfare in Renaissance Italy* (Londen 2009) 13.

⁹ Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages*, 153.

huurlingen. Met name in Italië werden de Engelse huurlingen erg populair. De Engelse vorsten zelf begonnen gedurende de veertiende eeuw hun gebruik van de huurlingen te minderen.¹⁰

De professionalisering van de legers in West-Europa was dus in tegenstelling tot de aanname van Roberts in zijn thesis al vanaf de twaalfde eeuw in werking. De combinatie van cavalerie, boogschutters en infanterie betekende de opkomst van beter getrainde, bewapende en georganiseerde legers. De vraag naar professionele soldaten zorgde ervoor dat veel vorsten in West-Europa in grote mate gebruik gingen maken van huurlingen. Dit was ook waar te nemen in de Italiaanse Oorlogen (1494-1559) waar Italiaanse stadstaten gewillig gebruik maakten van de huurlingen. Al snel nam het belang van burgermilities in de Italiaanse legers af en werden huurlingen het belangrijkste element in het leger. Vanuit de huurlegers ontwikkelden de Europese staten een staand leger dat de basis voor de moderne staat zou vormen.¹¹ . In Engeland nam het gebruik van huurlegers juist af. De Engelse vorsten konden daarom pas veel later over een staand leger beschikken.

In dit paper zal gezocht worden naar een verklaring voor het grote verschil in het gebruik van huurlegers in Engeland en de Italiaanse stadstaten tussen 1300 en 1550. Deze casussen zijn gekozen omdat zij een grote tegenstelling vertonen. De Italiaanse stadstaten maakten in grote mate gebruik van huurlingen waar de huurlingen in het Engelse leger uitbleven. In Italië zal vooral de stadstaat Venetië centraal staan. De Venetianen waren, zowel offensief als defensief, betrokken in vele oorlogen tussen 1300 en 1550 en maakten grootschalig gebruik van huurlegers. Met Engeland wordt bedoeld de Engelse gebieden op het Britse eiland. Voor beide gebieden bestaan onderzoeken en gegevens over huurlegers om een duidelijk overzicht van de situatie te kunnen geven. Met name de grote werken van Michael Mallet, Steven Gunn en Michael Prestwich vormen de basis van dit artikel. Deze auteurs hebben werken geschreven over de militaire geschiedenis van zowel Engeland als de Italiaanse stadstaten. Zij hebben middeleeuwse teksten en gegevens gebruikt om tot hun bevindingen te komen en worden op academisch niveau erg gewaardeerd. Deze onderzoeken en gegevens zullen gebruikt worden in een vergelijkend onderzoek om het uitblijven van de inzet van huurlegers door de Engelse vorsten te kunnen verklaren, terwijl tegelijkertijd gezocht zal worden naar een verklaring voor het gebruik van huurlegers in de Italiaanse stadstaten aan de hand van de Venetiaanse republiek. Tevens zal ook de ontwikkeling van huurlegers tot staande legers onderzocht worden. De opkomst van staande legers worden door verschillende historici de basis van de moderne staat genoemd. Toch bezat de Engelse regering eeuwen lang geen staand leger, waar de Italiaanse staten al in de vijftiende eeuw aan een staand leger bouwden. In het geval van de casus van de Italiaanse stadstaten zal per tussenkop redenen worden gegeven waarom er zoveel huurlingen actief waren in Italiaanse dienst. Bij de casus van Engeland zal per tussenkop verklaringen worden genoemd waarom de Engelsen zo weinig gebruik maakten van huurlingen. Onder iedere casus zal een kleine deelconclusie komen te staan.

¹⁰ Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages*, 154-157

¹¹ Black, *European warfare*, 33

Casus 1: De Italiaanse Stadstaten

De Italiaanse stadstaten maakten dezelfde militaire transitie door als de rest van Europese staten. Ze gingen van een feodaal rekruteringsstelsel in de middeleeuwen naar een permanent professioneel leger in de vroeg moderne tijd. Daarbij werd de cavalerie grotendeels vervangen door infanterie als het dominante element in het leger en zag men de opkomst van een groot betaald staand leger. Hoewel veel historici hebben gesproken over meerdere militaire revoluties, ging de overgang in Italië traag volgens historicus Michael Mallet.¹² Hij zet zich hiermee af van de these van Roberts en ziet hij eerder een langzame evolutie dan een revolutie in de militaire ontwikkelingen van de Europese staten.

Politieke onrust en financiële mogelijkheden

Al in de twaalfde eeuw herkent Mallet sporen van de eerste huurlegers in dienst van de Italiaanse stadstaten.¹³ In de dertiende eeuw werden de legers van de Noordelijke Italiaanse stadstaten gevormd uit een combinatie van burgermilities, huurlingen en feodale legers. Het belang van de huurlingen nam in de dertiende eeuw toe, langzaam werden zij de kern van de Italiaanse legers.¹⁴ Tevens vond er nog een omslag plaats van huurlingen naar huurlegers, ook wel *condotta*. Deze *condotta* werden geleid door *condotierri*. Dit waren generaals die leiding gaven aan een compagnie huurlingen en zich in dienst lieten nemen door de regeringen van de Italiaanse stadstaten. Het toenemende aantal huurlingen en *condotta* in dienst van de Italiaanse stadstaten had diverse redenen. In de dertiende eeuw kende Europa een commerciële revolutie. Het bankwezen kwam op en handel kende haar hoogtij. De Italiaanse stadstaten stonden aan de basis van deze enorme economische groei. De burgers raakten meer en meer betrokken in de handel en commercie en hadden weinig tijd om oorlogen te voeren. Het oproepen van burgers om te vechten zou de economie van de staat dus meer schaden dan baten. De stadstaten verdienden genoeg geld om huurlingen te betalen om het vechten voor hen te doen. Zo konden haar eigen burgers geld blijven verdienen in de commercie en de legers financieren. De economische groei betekende ook dat de Italiaanse stadstaten bittere rivalen werden. In de tweede helft van de dertiende eeuw begonnen de stadstaten zich steeds agressiever op te stellen naar elkaar. Ze streed om handelsverdragen, zeeroutes, markten en handelsprivileges.¹⁵

De agressieve politiek van de Italiaanse staten werd gestimuleerd door de afnemende interesse van de opeenvolgende Duitse keizers in de Italiaanse gebieden. De stadstaten in de noordelijke en centrale Italiaanse gebieden werden min of meer autonoom en voelden niet langer de dreiging van een

¹² Mallet, *Mercenaries and their masters*, 3-4.

¹³ Idem, 13.

¹⁴ W. Caferro, *Mercenary Companies and the Decline of Siena* (Baltimore 1998) 3.

¹⁵ Mallet, *Mercenaries and their masters*, 16.

grote buurman. Eén voor één slokten de stadstaatjes elkaar op tot er slechts een paar grote stadstaten overbleven. Decennia lang voerden de Italiaanse stadstaten oorlog met elkaar. In deze jaren moest het leger altijd paraat staan. De Italiaanse politiek was uiterst instabiel en stond op het punt te exploderen.¹⁶ De stadstaten hadden behoefte aan een flexibel en gespecialiseerd leger. Ze hadden legers nodig die konden verdedigen, belegeren en mobiel waren. Door middel van lange campagnes probeerden de stadstaten de economie van de vijand te verwoesten. Dit hield in dat zij zich niet meer bezig hielden met korte aanvallen, maar met lange destructieve campagnes. Het leger moest dus voor lange perioden aan het front zijn. Het oude feodale rekruteringsstelsel voorzag niet langer in de behoeften van de Italiaanse stadstaten.¹⁷

Militaire ontwikkelingen

De kruisboog en de *longbow* waren moeilijker te hanteren en vergden meer training dan de wapens die in de dertiende eeuw in gebruik waren. Daarnaast werd de Italiaanse infanterie beschermd met schilden en ijzeren harnessen om de pijlen van de nieuwe bogen te kunnen weerstaan. Deze bescherming was zwaar, duur en schaars. De Italiaanse legers pasten nieuwe formaties en tactieken toe om de dominante boogschutters te bestrijden. Ook de cavalerie werd beter beschermd tegen pijlen. Paarden en ruiters werden voorzien van ijzeren beplating en harnessen. De vraag naar goed getrainde ruiters en paarden nam hierdoor toe. Iedere ruiter had meerdere paarden nodig om de gedode of vermoeide paarden op het slagveld te kunnen vervangen. Al deze technologische ontwikkelingen in de militaire sector hadden een grote invloed op de toenemende behoefte aan huurlingen.¹⁸

De opkomst van de huurlingen had ook te maken met het toenemende aanbod. Werkeloze soldaten uit heel Europa trokken van conflict naar conflict om in dienst te treden bij verschillende vorsten. Na de Honderjarige Oorlog besloten veel Engelse soldaten om in het vak te blijven en gingen op zoek naar werk op het continent. De Engelse soldaten waren niet de enigen die zoekend naar werk in Noord-Italië terecht kwamen. Politieke vluchtelingen en misdadigers werden ook vaak gerekruteerd als huurling. De vele rivaliteiten tussen de Italiaanse stadstaten maakten het aantal bannelingen en vluchtelingen in het dichtbevolkte Noord-Italië bijzonder hoog. Zonder bezit en werk zochten zij een toekomst in het leger. Zij werden opgenomen in de *condotta*¹⁹. Ten slotte verloren de Europeanen interesse in de Kruistochten. De laatste Kruistocht vond plaats in 1270 en de Kruisvaarders werden in 1291 verdreven uit het Heilige Land. Kruisvaarders die gedesillusioneerd terugkeerden naar Europa betekenden een stroom aan ervaren troepen die de Italiaanse vorsten konden dienen. De Italiaanse

¹⁶ Caferro, *Mercenary Companies and the Decline of Siena*, 7.

¹⁷ Mallet, *Mercenaries and their masters*, 16-17

¹⁸ Idem, 20

¹⁹ Caferro, *Mercenary Companies*, 27

havensteden waren vaak de bestemming van de Kruisvaarders die per schip het Midden-Oosten verlieten.²⁰

De condotta

Huurlingen werden op verschillende wijzen in dienst genomen. In de veertiende en vijftiende eeuw was het nog erg gebruikelijk voor een vorst om huurlingen individueel in dienst te nemen. Naarmate de vraag naar huurlingen groter werd, begonnen de huurlingen zich in te richten in de eerder genoemde *condotta*. De *condotta* waren grote huurlegers die zich op basis van contracten verhuurden aan vorsten. *Condotta* bezaten een militaire hiërarchie met aan het hoofd een *condottiere*. De *condottiere* sloot contracten met de Noord-Italiaanse vorsten uit naam van de gehele *condotta*. In deze contracten werden onder anderen de duur van het dienstverband, de betaling en de regels betreffende de omvang en kwaliteit van de *condotta*.²¹ Via de *condotta* kon een vorst in een zeer kort tijdsbestek een enorme hoeveelheid troepen onder de wapenen krijgen. De *condottieri* leidden in dienst van de vorsten de huurlegers op het slagveld. In de vijftiende eeuw ontwikkelden de *condottieri* zich tot een aristocratische elite met veel geld en aanzien. De huursoldaten sloten zich graag aan bij een *condotta*. In dienst van de *condottieri* verdienden zij een constant loon en werden voorzien van levensmiddelen en wapens. De *condottieri* deden er ondertussen alles aan om contracten binnen te slepen. Het aanbod van *condotta* was ten tijde van de vijftiende en zestiende eeuw erg hoog in Noord-Italië. Om toch een contract binnen te krijgen, zorgden de *condottieri* dat hun troepen gedisciplineerd, goed getraind en bewapend waren. Dit systeem van contracten had echter twee grote nadelen.

De *condottieri* hadden de grootste moeite om de legers op het niveau van de contracten te houden. De legers waren hierdoor vaak minder goed bewapend en kleiner dan waar de Italiaanse bestuurders voor betaalden. De Venetiaanse Republiek liet daarom haar functionarissen regelmatig inspecties uit voeren om er zeker van te zijn dat de *condotta* daadwerkelijk bestond uit de juiste kwantiteit en kwaliteit soldaten waarvoor de regering betaalde. Aan het begin van de vijftiende eeuw werden de inspecties van de *condotta* in dienst van Venetië vier keer per jaar uitgevoerd. Bij de inspecties werden overbodige troepen verwijderd en boetes uitgedeeld bij het niet nakomen van een contract. De inspecties zorgden voor gedisciplineerde en geordende legers. Er werd bij de inspecties ook vaak fraude gepleegd. De *condottieri* beseften vaak dat zij niet in staat waren genoeg troepen te presenteren op de inspecties. Om de gaten op te vullen leenden de *condottieri* troepen aan elkaar uit om tijdens de inspecties te kunnen voldoen aan de quota. Na de inspecties keerden de troepen weer terug naar hun eigen *condotta*. Op deze manier hielpen de *condottieri* elkaar om een zo goed mogelijk

²⁰ Mallet, *Mercenaries and their masters*, 18-19

²¹ M. Mallet en J. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State, Venice c.1400 to 1617* (Cambridge 1984) 114.

contract in de wacht te slepen.²² In vreedstijd waren de inspecties echter een stuk lastiger uit te voeren. De soldaten waren niet op één plek gelegd en moesten op een andere manier verzameld worden voor de inspectie. De Venetianen organiseerden daarom twee keer per jaar een militaire parade door Venetië. De *condotta* marcheerden door de stad om een grondige inspectie te ondergaan. Uitzondering van inspectie kwam in het begin van de vijftiende eeuw niet vaak voor, maar in de tweede helft van de vijftiende eeuw steeds vaker. De *condotta* van *condottieri* met veel aanzien en een lange staat van dienst werden minder vaak geïnspecteerd. Wel moesten zij nog aanwezig zijn bij de halfjaarlijkse parades.²³

De *condottieri* raakten aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw steeds nauwer verbonden met hun werkgevers. De *condottieri* bouwden banden op met hun werkgevers. Na een langer dienstverband nam het vertrouwen in de *condottierre* en daarmee de betaling van de *condotta* toe. De *condottierre* Giangaleazzo Visconti was bijna zijn hele carrière in dienst van de stadstaat Milaan.²⁴ Als betaling of dank voor hun diensten kregen de *condottieri* vaak stukken grond binnen de veroverde gebieden. Op deze manier raakten zij ook politiek verbonden met hun werkgever.²⁵ De *condottieri* werden grote politiek spelers in Noord-Italië. Als leiders van grote professionele legers hadden zij een grote invloed op de Italiaanse politiek. De *condottieri* probeerden oorlogen te rekken om langere dienstverbanden te verkrijgen en chanteerden vorsten die hen weigerden te betalen. De Italiaanse stadstaten betaalden afkooptommen om te voorkomen dat de *condotta* hun gebieden terroriseerden.²⁶ De Italiaanse staten liepen het risico om gevangenen te worden van de door hun ingehuurde legers. De huurlegers waren een grote aanstichter van de politieke onrust in de Italiaanse gebieden.²⁷

De lanze spezzate

De in deze casus genoemde ontwikkelingen brachten van de dertiende tot de vijftiende eeuw een gestage groei in de inzet van huurlegers. In de vijftiende eeuw kwam er een volgende stap in de professionalisering van de legers in Noord-Italië. De Venetianen kenden in de tweede helft van de vijftiende eeuw tal van rivalen en vijanden. Onder anderen de stadstaten Napels, Florence, Milaan, Genoa en Venetië trokken tegen elkaar ten strijde. De constante oorlogsdreiging had als gevolg dat deze stadstaten een continue behoefte hadden aan een leger. De middeleeuwse oorlogsvoering bestond uit korte aanvalscampagnes en legers werden in vreedstijd afgebroken. De Noord-Italiaanse stadstaten

²² Idem, 118-121.

²³ Idem, 118-120.

²⁴ Caferro, *Mercenary Companies*, 13

²⁵ S. Gunn, War and the emergence of the state: western Europe, 1350-1600, in: F. Tallet en D. Trim ed., *European Warfare, 1350-1750* (Cambridge 2010) 60-61.

²⁶ Mallet, *Mercenaries and their Masters*, 24-25

²⁷ O. van Nimwegen, The transformation of army organization in early-modern western Europe, c.1500-1789, in: F. Tallet ed., *European Warfare, 1350-1750* (Cambridge 2010) 159

moesten echter langer over hun legers kunnen beschikken. Dit zorgde ervoor dat de staten huurlingen in vaste dienst gingen nemen. De huurlingen werden niet alleen gehuurd voor veldslagen, maar waren nu ook in vredestrijd in staat van paraatheid.²⁸ Hoewel de stadstaten nog altijd sterk afhankelijk waren van de huurlegers, waren deze legers met een vast contract de eerste stappen naar een staand leger.²⁹ In Noord-Italië kwamen de huurlingen die vast in dienst werden genomen, de *lanze spezzate*, vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw in beeld. De *lanze spezzate* bestond uit cavaleristen die uit dienst waren getreden bij hun *condottieri* om vanuit het feodale leger een carrière te maken in het leger of een andere reden hadden om direct in dienst te komen van de staat. Het kon gaan om deserteurs, politiek vluchtelingen, huurlingen wier *condottieri* overleden was of uit de gratie was geraakt. Ook huurlingen die niet langer wilden reizen van veldslag naar veldslag sloten zich aan. De *lanze spezzate* werden een symbool voor de onafhankelijkheid van de *condotta* en werden een vast onderdeel van de Italiaanse legers naast de *condotta* en de feodale legers.³⁰

De *lanze spezzate* hadden een paar grote voordelen ten opzichte van de *condotta*. De *lanze spezzate* hadden vaak een zeer hechte relatie met hun werkgever. Zij werden direct betaald door de staat in tegenstelling tot de huurlingen in de *condotta*, omdat die hun loon van de *condottieri* ontvingen.³¹ Daarnaast waren de *lanze spezzate* niet gebonden aan korte termijncontracten maar werden voor een lange periode in zowel vredes- als oorlogstijd uitbetaald. De *condotta* waren een groot risico die de Italiaanse vorst volgens Machiavelli in zijn *Arte della Guerra* slechts drie opties bood: 'hij moest de *condotta* constant in een oorlog actief houden en ze doorbetalen in vrede-tijd of het risico lopen dat zijn gehele koninkrijk door hen [de huurlingen] geplunderd werd.'³²

Conclusie

Noord-Italië kende tussen de dertiende en vijftiende eeuw een gestage toename van huurlingen. Politieke, militaire en economische ontwikkelingen zorgden ervoor dat de Italiaanse staten in steeds mindere mate gebruik maakten van het feodale rekruteringsstelsel. Huurlingen, later georganiseerd in *condotta*, waren beter getraind, hadden een betere discipline en waren in grote getallen beschikbaar. De huurlingen brachten echter ook risico's met zich mee. Ze waren onbetrouwbaar, duur en niet altijd inzetbaar. De Italiaanse staten gingen gebruik maken van een nieuw soort huurlingen. Cavaleristen, geformeerd in de *lanze spezzate*, traden in vaste dienst van de Italiaanse staten. Samen met de feodale compagnieën en de *condotta* vormden zij de legers van de Noord-Italiaanse staten. Via de *lanze spezzate* kregen de Italiaanse staten meer grip op zowel hun onderdanen als de *condotta*. De opkomst

²⁸ Mallet en Hale, *The Military Organization of a Renaissance State*, 20.

²⁹ Idem, 25.

³⁰ Gunn, *War and the emergence of the state: western Europe, 1350-1600*, 56-57.

³¹ Mallet en Hale, *The Military Organization of a Renaissance State*, 123.

³² N. Machiavelli, *The Art of War* in: N. Wood en E. Farnsworth (ed en vertaald), *The Literary Works of Machiavelli* (New York 1961) 20.

van de *lanze spezzate* betekende de langzame ondergang van de *condotta* en het begin van het staande leger.

Casus 2: Engeland

Slechte reputatie huurlingen in Engelse dienst

De Engelse vorsten kennen een lange geschiedenis met huurlingen. In de elfde en twaalfde eeuw maakten diverse vorsten gebruik van huurlingen. Dit waren vooral cavaleristen en voornamelijk afkomstig uit de Nederlanden. Zij streden in veldslagen tegen de Schotten en de Welsen. Hoewel het grootste gedeelte van het Engelse leger nog bestond uit feodale troepen, drukten de huurlingen toch hun stempel op de Engelse samenleving. De huurlingen kregen een erg slecht imago in Engeland. Ze hadden geen binding met de vorsten door wie zij waren ingehuurd en vormden een grote dreiging op het Britse eiland. Desertie onder de huurlingen was hoog en de huurlingen vluchtten snel van het slagveld. Ze waren onbetrouwbaar, roofden, plunderden, moordden en vernietigden alles op hun pad.³³ De huurlingen werden aangezien voor barbaren en moordenaars, die niet uit patriottisme, loyaliteit of voor God vochten, maar enkel voor geld en macht. Dit gold vaak ook voor de middeleeuwse edelen, maar zij wisten hun motieven beter te verbergen achter politieke of religieuze legitimaties. In vreedstijd werd het feodale leger opgeheven en de soldaten gingen naar huis. De huurlingen bleven echter ronddwalen door de Engelse gebieden. Gedurende de elfde en twaalfde eeuw werd Engeland geteisterd door plunderende huurlegers. De Engelse bevolking ging zwaar gebukt onder de afpersingen en vernietigingen die de huurlingen aanrichtten. Vooral in vreedstijd vormden de huurlingen een grote bedreiging voor de Engelse samenleving.³⁴

Als reactie op de onrust die de huurlingen brachten, werd in de in 1215 ondertekende *Magna Carta* opgenomen dat alle buitenlandse soldaten uit Engeland verdreven zouden worden. Vanaf dit moment werden huurlingen nauwelijks nog gebruikt in Engeland. De vorsten die toch huurlingen in dienst namen bij hun campagnes ondervonden veel hinder van de Engelse edelen. Huurlingen werden nog steeds ingezet bij campagnes in Frankrijk tijdens de Honderdjarige Oorlog, maar werden een taboe op het Britse eiland. Na de Honderdjarige Oorlog trokken de Engelse troepen terug naar het Britse eiland. De huurlingen trokken naar Spanje, Italië of de Duitse gebieden op zoek naar een nieuw dienstverband.³⁵ In het door de oorlog financieel zwaar gehavende Engeland barstten de zogenaamde Rozenoorlogen (1455-1485) los. Deze hevige burgeroorlog werd uitgevochten tussen twee grote adellijke families. Beiden maakten geen gebruik van de onbetrouwbare en dure huurlingen. Waar de Europese staten een grote mate van professionalisering van hun legers doormaakten, bleef Engeland achter.

³³ Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages*, 148.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Idem, 154-156.

Engeland als maritieme macht

Er waren verschillende redenen voor het achterblijven van de Engelsen in de Europese militaire ontwikkelingen. Het grootste gedeelte van de Engelse gebieden bevond zich op het Britse eiland. Hierdoor waren zij geïsoleerd van de andere Europese grootmachten en werd de Engelse macht alleen bedreigd door kleine spelers als Schotland en Wales.

De Engelse vorsten bezaten een grote vloot om hun kust te beschermen en invasies te stoppen. Als maritieme grootmacht had Engeland nauwelijks behoefte aan een landleger. Tijdens de Rozenoorlogen vochten de Engelsen echter hoofdzakelijk op het land en nam de nadruk op de vloot af.³⁶ In de zestiende eeuw werd de rust op het Britse eiland hersteld en nam de interesse in de vloot weer toe. De Engelsen bouwden aan een nieuwe organisatie die het eiland volledig moest beschermen tegen invasies en plunderingen.³⁷ Op het Europese continent waren de Engelsen in de tweede helft van de vijftiende en de zestiende eeuw nauwelijks direct betrokken bij conflicten. Ook hier hoefden zij dus geen troepen in te zetten. De Engelsen hadden geen behoefte aan een groot landleger, en al helemaal niet aan een staand leger dat voor lange termijn betaald moesten worden.³⁸ De Engelsen voerden in de zestiende eeuw een paar korte aanvalscampagnes uit, waarbij zij slechts kortstondig een leger nodig hadden. De feodale legers waren hier uiterst geschikt voor.

Op het Britse eiland was ook zeer weinig aanbod van huurlingen. De Engelsen vulden af en toe hun feodale troepen aan met huurlingen, maar dit aandeel bleef ook in de zestiende eeuw erg klein. De huurlingen die de Engelsen op kleine schaal inzetten waren vooral Ieren en Schotten. De Ieren en Schotten waren echter allesbehalve neutraal. Zij bleken uiterst onbetrouwbare troepen die vaak deserteerden of over liepen naar de tegenstander.³⁹ De Engelsen hadden dus diverse militaire redenen om geen huurlingen op te nemen in hun leger.

Militaire ontwikkelingen

Zoals eerder vermeld werden in de dertiende en veertiende eeuw de boogschutters een dominante factor op het Europese slagveld.⁴⁰ Tijdens de Honderdjarige Oorlog bleken de Engelse boogschutters namelijk fataal voor de Franse cavalerie. De verschuiving van de verhoudingen op het slagveld had grote sociale gevolgen. De cavalerie bestond van oudsher uit edelen. Zij waren financieel als enige in staat om paarden te bezitten en zich goed te bewapenen. De militaire dominantie van de adel werd weerspiegeld in de status van de adel in de samenleving. De opkomst van de boogschutters en de gesloten lansformaties maakten een einde aan de militaire dominantie van de adel. In Engeland was

³⁶ N.A.M. Rodger, *Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain 660-1649* (Londen 1997) 153-160.

³⁷ Idem, 176-177.

³⁸ Mallet en Hale, *The Military Organization of a Renaissance State*, 2.

³⁹ V.G. Kiernan, Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy, in: T. Trevor, *Crisis in Europe: 1560-1660* (Routledge 1965) 127.

⁴⁰ A. Gat, *War in Human Civilization* (Oxford 2008) 356.

training met de boog een onderdeel van de dagelijkse bezigheden. De Engelse vorsten hadden dus de beschikking over een groot leger aan boogschutters binnen hun eigen bevolking. Deze troepen werden opgeroepen via de patronagenetwerken en persoonlijke banden van de Engelse edelen. De boogschutters en de infanterie moesten voor een korte termijn vechten voor hun heer. Dit was voor de Engelse vorsten een stuk goedkoper dan het huren van een huurleger. Huurlingen waren specialisten en uitvoerig getraind, het inzetten van deze soldaten was dus erg kostbaar. Het transporteren van deze troepen naar het front bracht eveneens extra kosten met zich mee. Bij conflicten op het Britse eiland moesten de huurlingen het kanaal over gevaren worden en na hun dienst weer terug naar het Europese continent. De Engelse feodale legers waren makkelijker in te zetten en regelden hun eigen transport, bovendien waren ze gemotiveerder dan de huurlingen.⁴¹

Het grote aanbod van boogschutters was cruciaal voor het, in de vijftiende eeuw zo succesvolle, leger van de Engelse vorst. Aan de andere kant beperkten zij zijn macht. De vorst kwam via het zogenaamde 'Engelse systeem' aan zijn troepen. Onder de Engelse edelen was in de Honderdjarige Oorlog een hoge militaire participatie.⁴² De Engelse vorst kon hierdoor constant een groot leger op de been houden zonder dezelfde troepen op lange termijn te gebruiken. De Engelse troepen werden gerekruteerd aan de hand van korte termijncontracten. De Engelse bevolking was verplicht om een dergelijk korte termijncontract voor haar heer uit te dienen.⁴³ De Engelse vorsten kregen op deze manier de beschikking over een groot infanterieleger inclusief boogschutters. De Engelse edelen kregen ook de beschikking over een aanzienlijk infanterieleger. In de tweede helft van de vijftiende eeuw resulteerde dit in de Rozenoorlogen, waarin twee grote adellijke families streden om de Engelse troon. Het bewapenen van de eigen bevolking had ook een groot nadeel voor de Engelse vorsten. De Engelse bevolking was hierdoor altijd in staat om zich te bewapenen tegen hun heer.⁴⁴ De macht van de Engelse burgers ten opzichte van de edelen nam dankzij de militaire dominantie van de infanterie sterk toe. Ze vormden de ruggengraat van het Engelse leger en konden niet langer onderdrukt worden door de vorsten, ook de adellijke cavalerie was niet in staat opstanden van de burgers de kop in te drukken. De politieke macht van de Engelse burgers nam toe en zij begonnen inspraak te krijgen in de besluitvorming van de staat, zij verhinderden tevens de inmenging van huurlingen in het Engelse leger.⁴⁵ De Engelse vorsten hadden een grote en sterke infanterie tot hun beschikking, die tevens goedkoop en gemotiveerd was. Het gebruik van huurlingen zoals in de Noord-Italiaanse gebieden was voor hen allesbehalve aantrekkelijk.

⁴¹ Gunn, *War and the emergence of the state*, 57-58.

⁴²A. Ayton, *English Armies in the Fourteenth Century*, in: C.J. Rogers, *The Wars of Edward III: Sources and Interpretations* (Boydell 2000) 28-29.

⁴³ Gunn, *War and the emergence of the state*, 59.

⁴⁴ Idem, 57-58.

⁴⁵ Rogers, *The Military Revolutions of the Hundred Years' War*, 254.

Economische crisis

Er speelden ook economische redenen mee bij het gebrek aan huurlingen in het Engelse leger. Sinds de pestepidemie van 1348 was de Engelse economie sterk gekrompen. In de tweede helft van de vijftiende eeuw zakte de economie nog verder. De economische crisis was een oorzaak van de Rozenoorlogen die de Engelse edelen zouden verdelen. De crisis raakte alle lagen van de bevolking, van de hoge adel tot de ‘gewone’ boer en werd tijdens de Rozenoorlogen nog heviger.⁴⁶ De fiscale ontwikkelingen die onder andere in Noord-Italië plaatsvonden gingen aan Engeland voorbij. Door de slechte Engelse economie kwam er pas relatief laat een bankenstelsel en nam ook de handel af. In de zestiende eeuw hadden de Engelsen het primitiefste fiscale stelsel en het kleinste staande leger van alle westerse grootmachten.⁴⁷ In de Duitse gebieden ontbrak ook een sterk fiscaal stelsel waardoor zij net als de Engelsen niet in staat waren huurlingen te betalen en/of een staand leger in stand te houden. De Engelsen waren zich ervan bewust dat zij vasthielden aan oude militaire tradities, maar waren allerminst onzeker. De Engelsen waren in de Honderdjarige Oorlog in staat geweest om met een relatief klein leger de Fransen te verslaan en twijfelden er niet over dat zij dit kunstje konden herhalen.⁴⁸ Hier hadden zij geen huurlingen voor nodig. In de Italiaanse stadstaten hadden de militaire hervormingen en het toenemende gebruik van huurlegers in de veertiende en vijftiende eeuw een grote invloed gehad op de financiële instituties in het gebied. De kosten van de huurlegers vielen in hun geheel op de staat. De stadstaten moesten nieuwe belastingen innen en hun administratienetwerk uitbreiden om de huurlegers en later het staande leger te kunnen betalen.⁴⁹ In Engeland ontbraken deze ontwikkelingen waardoor het Engelse fiscale stelsel in povere staat bleef.

Conclusie

De Engelse vorsten hadden vanwege hun geïsoleerde ligging op het Britse eiland weinig concurrenten op het land en legden de nadruk op hun vloot. Het Engelse leger werd alleen maar gebruikt in korte aanvalscampagnes en was een grotendeels feodaal leger. Huurlingen waren door de geïsoleerde ligging van het Britse eiland nauwelijks aanwezig in Engeland en haar buurlanden. Daarbij hadden de huurlingen die de Engelse vorsten in dienst hadden genomen in de elfde en twaalfde eeuw een zeer slecht imago bij de Engelse bevolking. Ze waren onbetrouwbaar, duur en richtten grote schade aan. In de dertiende eeuw werden de meeste huurlingen dan ook van het Britse eiland verdreven. Hierna

⁴⁶ M. Hicks, *The Wars of the Roses* (New Haven 2010) 49-50.

⁴⁷ Gunn, *War and the emergence of the state*

⁴⁸ S. Gunn, D. Grummit en H. Cools, *War, State, and Society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford 2007) 294-295.

⁴⁹ D. Parrott, From military enterprise to standing armies: war, state, and society in western Europe, 1600-1700 in: F. Tallet en D. Trim ed., *European Warfare, 1350-1750* (Cambridge 2010) 77

zouden de huurlingen niet meer terugkeren in Engeland. De Engelsen liidden in de Honderdjarige Oorlog een revolutie op militair gebied in. De Engelse boogschutters verpletterden de Franse cavalerie en werden een dominante factor op de Europese slagvelden. De boogschutters werden gerekruteerd uit de 'gewone' Engelse bevolking in tegenstelling tot de adellijke cavalerie. Het Engelse leger ging volledig leunen op haar uitmuntende boogschutters, die zij in grote getallen kon rekruteren binnen haar eigen bevolking, en hadden geen externe troepen nodig. Na de Honderdjarige Oorlog werd Engeland vooral leverancier van huurlingen in andere Europese gebieden.⁵⁰ Het Engelse fiscale stelsel en de Engelse economie waren daarbij niet groot genoeg om een substantieel huurleger te kunnen betalen. De Engelse economie ontwikkelde zich, door het uitblijven van huurlegers en een staand leger, ook niet door. In veel andere gebieden was dit wel het geval. De Engelse vorsten hadden aan het einde van de zestiende eeuw het meest primitieve fiscale stelsel van de Europese grootmachten.

⁵⁰ Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages*, 156.

Conclusie

In tegenstelling tot Roberts these over de militaire revolutie was er in de Italiaanse stadstaten al sprake van een professionalisering van het leger in de veertiende en vijftiende eeuw. De Italianen namen goed getrainde huurlingen in dienst om modernere wapens zoals de kruisboog en de handgeweren op het slagveld te kunnen gebruiken. De huurlingen gingen zich in Italië formeren in huurlegers met een hiërarchische structuur. De huurlingen vervingen in de loop van de vijftiende eeuw de feodale legers als belangrijkste bestandsdeel van de Italiaanse legers. De Engelsen maakten nog eerder gebruik van huurlingen. In de elfde en twaalfde eeuw huurden zij soldaten uit de Nederlanden in om te vechten op het Britse eiland. De huurlingen waren goed getraind, georganiseerd en voor langere termijn in te zetten. Ze waren daarentegen wel gedemotiveerd, onbetrouwbaar en duur.⁵¹ Het gebruik van huurlegers vanaf de elfde eeuw in Engeland en vanaf de veertiende eeuw in de Italiaanse stadstaten toont aan dat het proces van de professionalisering van de Europese legers vroeger ligt dan waar Roberts het proces laat beginnen, namelijk de zestiende eeuw. Historici Clifford Rogers en Jeremy Black lijken hiermee gelijk te krijgen. Zij stelden dat de ontwikkelingen van Roberts these al zo lang bezig waren dat er nauwelijks te spreken valt van een revolutie. Dit was zeker het geval voor de Italiaanse stadstaten, maar deze ontwikkeling bleef bij het Engelse leger achter. De Engelse vorsten gingen in steeds grotere mate gebruik maken van boogschutters, zoals Rogers erkent, maar het gebruik van huurlegers bleef uit. De militaire ontwikkelingen in de Italiaanse stadstaten en Engeland kenden dus een heel verschillend verloop.

De basis van het Engelse leger ging bestaan uit de boogschutters die via het feodale stelsel gerekruteerd werden. Dit in tegenstelling tot de Italiaanse legers, die vooral gingen werken met huurlingen. De dominante positie van de Engelse boogschutters op het slagveld zorgde ervoor dat de Engelsen niet op zoek gingen naar een alternatief voor de vaak slecht georganiseerde en getrainde feodale legers. De Engelsen wisten met feodale troepen desondanks tal van overwinningen te boeken. De Engelse vorsten konden de ruggengraat van hun leger gewoon rekruteren uit de Engelse bevolking. Na de Honderdjarige Oorlog waren de Engelsen weinig betrokken bij militaire conflicten. Op de Rozenoorlogen na maakten de Engelse vorsten nauwelijks gebruik van een landleger. De geïsoleerde positie van Engeland op het Britse eiland zorgde ervoor dat de Engelsen zich vooral richtten op de maritieme oorlogsvoering. Dit stond in schril contrast met de Italiaanse stadstaten en met name Venetië. Zij verkeerden in een constante staat van oorlog met elkaar en hielden te allen tijde een landleger paraat. Daarbij waren de Italiaanse burgers niet bereid om zelf te vechten en het aanbod van huurlingen was erg hoog. De Italiaanse stadstaten moesten wel voldoende financiële middelen hebben om in grote mate huurlegers in te zetten.

⁵¹ A. Gat, *War in Human Civilization*, 308

De Italiaanse stadstaten kenden in de dertiende en veertiende eeuw een grote economische groei en ontwikkelden een uitgebreid fiscaal stelsel. De burgers verdienden veel geld in de handel en waren niet langer bereid om te vechten voor hun vorst. Bovendien zou dit de staat veel geld kosten, omdat de afwezigheid van haar burgers de economie stil zou leggen. De Italiaanse stadstaten verdienden daarbij genoeg geld in de handel en de bankzaken dat een huurleger gemakkelijk gefinancierd kon worden. De Engelse vorsten vochten in de veertiende en vijftiende eeuw de Honderdjarige Oorlog uit met de Fransen. De oorlog was een enorme aanslag op de staatskas en de Engelsen kwamen terecht in een grote economische crisis. De Engelse en de Italiaanse vorsten hadden zeer verschillende financiële mogelijkheden. De Engelsen hadden militair gezien geen behoefte aan huurlingen en waren bovendien niet in staat huurlegers te financieren. Het primitieve fiscale stelsel van de Engelsen kon de lasten van een huurleger niet dragen. In de zestiende eeuw was het ook nog zeker niet in staat om een staand leger op de been te houden.

De huurlingen hadden zowel in Italië als in Engeland een zeer slechte reputatie. Ze waren onbetrouwbaar en roekeloos. In de elfde en twaalfde eeuw hadden zij veel vernielingen aangericht in de Engelse gebieden. In de dertiende eeuw werden zij dan ook verbannen van het Britse eiland. In Italië hadden de huurlingen ook een slecht imago. Het grootste gedeelte van de Italiaanse bevolking woonde echter in de stad en de Italiaanse staten wisten heel goed dat zij hun huurlegers zo veel mogelijk buiten de stad moesten houden. Ze hielden de huurlegers weg van de bevolking en voorzagen de huurlegers van geld om genoeg voorraden te kunnen inslaan.

De Engelsen ondergingen dezelfde militaire transitie van cavalerie naar infanterie als de rest van de Europese staten, maar stapten niet over op huurlegers. Hierdoor werd ook nooit de stap gemaakt naar een staand leger. De Italiaanse stadstaten hadden al in de vijftiende eeuw een klein staand leger. Dit staande leger zou de staat de kans geven om een geweldsmonopolie af te dwingen en regelgeving door te voeren en daarmee de basis leggen voor de moderne staat. De Engelse bevolking had echter een grotere machtspositie ten opzichte van de vorsten verkregen dankzij haar rol in het leger. De Engelse vorsten waren niet in staat de Engelse bevolking bij opstanden te onderdrukken. Een staand leger kwam in Engeland pas eeuwen later tot stand. Uiteindelijk waren er meerdere factoren die meespeelden bij de keuze van de Engelse vorsten om geen huurlingen op te nemen in hun legers. De Italiaanse stadstaten hadden daarentegen genoeg redenen om grootschalig gebruik te maken van huurlingen. Deze huurlegers groeiden via de *lanze spezzate* uit tot een groot staand leger.

Er komen echter nog genoeg vragen op. In hoeverre heeft de opkomst van het staande leger ten grondslag gelegen aan de moderne staat? De Engelse vorsten konden pas heel laat beschikken over een staand leger, maar konden toch concurreren met de Europese grootmachten. Je kunt veronderstellen dat de Engelsen enkel konden blijven concurreren als zij uiteindelijk ook zouden uitgroeien tot een moderne staat. De transitie naar een moderne staat heeft Engeland dus gemaakt zonder dat het bezit van een staand leger daar een grote rol in heeft gespeeld.

In dit onderzoek is vooral naar de Italiaanse stadstaat Venetië gekeken. Het bronnenmateriaal met betrekking tot huurlingen in dienst van de Venetiaanse staat is overweldigend en wordt bevestigd in bronnen uit andere Italiaanse stadstaten. Het valt te betwijfelen of de ontwikkelingen die voor Venetië golden ook in de andere Italiaanse stadstaten terug te vinden zijn. Vooral de Zuid-Italiaanse staten hebben op politiek gebied een geheel andere ontwikkeling doorgemaakt dan de Noord-Italiaanse stadstaten. Het is dus een generalisatie om te spreken van militaire ontwikkelingen in de Italiaanse stadstaten. Om dit met zekerheid te kunnen stellen moet er onderzoek worden gedaan naar meerdere grote Italiaanse stadstaten.

Desalniettemin is het opvallend hoe groot het verschil in gebruik van huurlegers was tussen de Italiaanse stadstaten en Engeland. In de vijftiende en zestiende was de algemene opvatting dat het ideale leger een combinatie was van milities en huurlegers.⁵² De legers van Engeland en de Italiaanse stadstaten bleven een mix van milities en huurlegers, maar beiden legden het zwaartepunt bij een verschillende factor. Tegenwoordig is zowel Engeland als Italië uitgegroeid tot een volwaardige moderne staat met een staand leger. De ontwikkeling daartoe verliep echter voor beide verschillend. De Italiaanse stadstaten gingen in toenemende mate de nadruk leggen op hun staande leger, maar zouden daarnaast nog een lange tijd huurlingen in dienst nemen. De huurlingen zouden pas in de negentiende eeuw van het Europese strijdtoneel verdwijnen.⁵³

⁵² Gunn, *War and the emergence of the state*, 58-59

⁵³ Parrott, *From military enterprise to standing armies: war, state, and society in western Europe, 1600-1700*, 76

Literatuurlijst

- Ayton, Andrew, English Armies in the Fourteenth Century, in: C.J. Rogers, *The Wars of Edward III: Sources and Interpretations* (Boydell 2000)
- Black, Jeremy, *European warfare, 1494-1660* (New York 2002)
- Caferro, William, *Mercenary Companies and the Decline of Siena* (Baltimore 1998)
- Evans, Eric J., *Britisch History* (Londen 2001)
- Gat, Azar, *War in Human Civilization* (Oxford 2008)
- Gunn, Steven, War and the emergence of the state: western Europe, 1350-1600, in: F. Tallet en D.Trim ed., *European Warfare, 1350-1750* (Cambridge 2010)
- Gunn, Steven, David Grummit en Hans Cools, *War, State, and Society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford 2007)
- Hicks, Michael, *The Wars of the Roses* (New Haven 2010)
- Kiernan, Victor, Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy, in: T. Trevor, *Crisis in Europe: 1560-1660* (Routledge 1965)
- Machiavelli, Niccolo, The Art of War in: N. Wood en E. Farnsworth (ed en vertaald), *The Literary Works of Machiavelli* (New York 1961)
- Mallet, Michael, *Mercenaries and their masters, Warfare in Renaissance Italy* (Londen 2009)
- Mallet, Michael en John R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State, Venice c.1400 to 1617* (Cambridge 1984)
- Nimwegen, van, Olaf, The transformation of army organization in early-modern western Europe, c.1500-1789, in: F. Tallet ed., *European Warfare, 1350-1750* (Cambridge 2010)
- Parrott, David, From military enterprise to standing armies: war, state, and society in western Europe, 1600-1700 in: F. Tallet en D.Trim ed., *European Warfare, 1350-1750* (Cambridge 2010)
- Prestwich, Michael, *Armies and Warfare in the Middle Ages, The English Experience* (New Haven 1996)
- Rodger, Nicholas A.M., *Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain 660-1649* (Londen 1997)
- Rogers, Clifford J., The Military Revolutions of the Hundred Years' War, in: *The Journal of Military History War* 57 (1993) 241-278